

„AZ' NE DOVOLEN' BLOGOSLOVIT EGO” – PROBLEM ZAANGAŻOWANIA ALEKSEGO W SPRAWY OBSADY TRONU METROPOLITALNEGO NA RUSI

Marcin Grala

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

ABSTRACT

“AZ' NE DOVOLEN' BLOGOSLOVIT EGO” – PROBLEM OF ALEXIS'S INVOLVEMENT IN NOMINATION FOR THE METROPOLITAN THRONE IN RUS'

In 1378 Metropolitan Alexis, who was residing in Moscow, died. Even though nominated in 1354 head of the entire Russian Orthodox world, during the years of his ministry he had to challenge plans of creating separate metropolises in Lithuanian Russia and Galitian Rus'. In the course of indefatigable plans of Algirdas, the Grand Duke of Lithuania, in 1375 Philotheos Patriarch, for the Lithuanian part of the Rus' metropolis, appointed Cyprian as a close collaborator to Alexis. According to Philotheos's idea, after Alexis's death, Cyprian was to extend his jurisdiction over Moscow. Such a decision provoked indignation there and brought the idea of nominating another candidate for the metropolitan throne. Prince Dmitry Ivanovich forced the candidacy of Mitya. The rejection of the Patriarch's favorite in Moscow started a period of “church's confusion” in the Russian Orthodoxy. In this article the author analyses Alexis's attitude towards his own succession. It is widely known that he pictured Sergius of Radonezh in this role. This alone testifies that the Metropolitan did not intend to respect the Patriarch's decision, and further, despite the lack of clarity of the sources, it cannot be ruled out that he also more or less supported Mitya for some time.

Key words: Metropolitan Alexis, Cyprian, Mitya, Sergius of Radonezh, Grand Duchy of Moscow, the relationship between the secular and ecclesiastical authority, Dmitry Ivanovich Donskoy

Słowa kluczowe: metropolita Aleksy, Cyprian, Mitiąg, Sergiusz z Radonieża, Wielkie Księstwo Moskiewskie, stosunki między władzą świecką i kościelną, Dymitr Iwanowicz Doński

Trwająca w drugiej połowie XIV wieku rywalizacja między Litwą i Moskwą rozgrywała się na wielu płaszczyznach, wśród których istotną rolę odgrywała polityka kościelna i wynikała na jej tle wrogość między Olgierdem a stojącym na straży interesów moskiewskich metropolitą Aleksym. W celu unormowania sytuacji patriarchy Filoteusz wysłał na Ruś swojego przedstawiciela Cypriana, którego w roku

1375, jeszcze za życia Aleksego, mianował metropolitą litewskim. Jako że patriarcha był zdecydowanym zwolennikiem utrzymania jedności ruskiej prowincji cerkiewnej, w celu jej zachowania zaznaczył, że po śmierci Aleksego Cyprian miał swą jurysdykcją objąć także obszary Rusi północno-wschodniej¹. Takie decyzje przyjęto w Moskwie z dezaprobatą i po śmierci Aleksego uniemożliwiono Cyprianowi objęcie zarządu nad tamtejszymi eparchiami, a władca moskiewski Dymitr Iwanowicz zasugerował możliwość nominacji swojego kandydata.

Odrzucenie Cypriana w Moskwie na rzecz Mitiaja rozpoczęło w ruskiej Cerkwi kilkunastoletni okres zamętu. O jego początkach wspomina kilka źródeł, wśród których ogromne znaczenie mają: *Powieść o Mitiaju*², zapiski latopisów, listy Cypriana³ oraz dwa, bardzo ważne, ale przeczące sobie, dokumenty patriarchatu konstantynopolitańskiego⁴. Trzeba zaznaczyć, że oprócz dokumentu patriarchy Niła wszystkie inne wyżej wymienione źródła mają związek z Cyprianem. Albo są jego autorstwa (listy), albo powstały z jego inicjatywy (*Powieść o Mitiaju*⁵, zwód roku 1408), albo mu jawnie sprzyjają (pismo patriarchy Antoniego). Wymowa zachowanych źródeł wyraźnie faworyzuje postać Cypriana, co jest niemałą trudnością podczas próby rekonstrukcji wydarzeń, których istotnym elementem jest problem możliwości zaangażowania się Aleksego w dzieło nominacji Mitiaja. W historiografii dominuje opinia o tym, że metropolita z niechęcią patrzył na książęcego kandydata, łagodząc swoje stanowisko pod koniec życia, gdy stało się jasne, że cieszący się na Rusi ogromnym szacunkiem mnich Sergiusz z Radonieża nie zamierzał występować w roli jego następcy⁶. Znacznie mniej uczonych ob-

¹ D. Obolenskij, *Vizantijskoe sodrużestvo nacij. Šest' vizantijskich portretov*, Moskwa 1998, s. 532–535.

² Jest to włączona do latopisów, znana w trzech redakcjach opowieść, umieszczona zaraz po informacji o śmierci Aleksego i jego krótkim życiorysie pod rokiem 6885. Badacz i wydawca tego pomnika literackiego G. Prochorow zaznaczył, że najbardziej wiarygodna jest obecna w latopisach roskim, troickim i symeonowskim redakcja pierwsza powieści. G.M. Prohorov, *Letopisnaâ povest' o Mitâe*, „Trudy Otdela drevnorusskoj literatury”, (Leningrad) 1976, t. 30, s. 238–254 (dalej TODRL).

³ *Poslanie mitropolta Kipriana igumenam Sergiû i Feodoru* [w:] *Biblioteka literatury drevnej Rusi*, t. 6: *XIV – seredrina XV veka*, red. D.S. Lihačev, L.A. Dmitriev, A.A. Alekseev, N.V. Ponyrko, Sankt-Peterburg 2005, (dalej BLDR, t. 6), s. 412–423; *Russkaâ istoričeskaâ biblioteka, tom VI. Pamâtniki drevne-russkago kanoničeskago prava. Priloženâ*, t. 6, Sanktpeterburg' 1880 (dalej RIB, t. 6, *Priloženâ*), nr 20, s. 173–186; Tekst listu Cypriana opublikował także w aneksach swej pracy G.M. Prohorov, *Povest' o Mitâe. Rus' i Vizantiâ v epohu kulikovskoj bitvy*, Leningrad 1978, s. 195–201.

⁴ Jednym z nich jest wymierzony w prawa Cypriana do tytułu metropolitalnego dokument patriarchy Niła z roku 1380, RIB, t. 6, *Priloženâ*, nr 30, s. 165–184. Drugie, usprawiedliwiające Cypriana, to orzeczenie patriarchy Antoniego z roku 1389, ibidem, nr 33, s. 193–228.

⁵ O *Powieści* jako gatunku literackim, czasie powstania, tendencji i publicystyce wyczerpująco pisał wielokrotnie już cytowany Prochorow w drugiej części swej pracy poświęconej cerkiewnej smucie na Rusi. Zob. G.M. Prohorov, *Povest' o Mitâe*, s. 125–170.

⁶ N. Karamzin, *Istorâ gosudarstva rossijskago*, t. 5, Sanktpeterburg' 1819, s. 55–57; S.M. Solovev, *Istorâ Rossii s drevnejših vremen. 1054–1462*, Kn. 2, t. 3–4, Moskwa 2001, s. 755–756; S. Smolka, *Kiejstut i Jagiello*, „Pamiętniki Akademii Umiejętności w Krakowie” 1889, nr 7, s. 118; E. Golubinskij, *Istorâ Russkoj Cerkvi*, t. 2, cz. 1, Moskwa 1900, s. 228–232; J. Meyendorff, *Byzantium and the Rise of Russia. A study of Byzantino – Russians relations in the XIV century*, Cambridge 1981, s. 214–215; N.S. Borisov, *Cerkovnye deâteli srednevekovoj Rusi XIII–XVII vv.*, Moskwa 1988, s. 92,

stawało za bezpośrednim poparciem, jakiego metropolita na łożu śmierci udzielił Mitiajowi⁷.

Złożoność problematyki zmusza do głębszego przeanalizowania stosunku Aleksego do Mitiaja. Bezpośrednia wymowa źródeł wskazuje, że głównym argumentem, który nie pozwalał metropolicie na akceptację książęcego kandydata, było jego krótkie doświadczenie życia monastycznego. Zgodnie z *Powieścią o Mitiaju*, mimo namawiania przez księcia do błogosławienia Mitiaja na metropolitalnego następcę, „Aleksii że mitropolit’ nehotáše tego stvoriti, poneže novouku sušu emu v’ černičestvě”⁸. Już Platon Sokołow zaznaczył, że ta motywacja mogła się znaleźć w źródłach z inicjatywy Cypriana⁹. Choć nie jest to łatwe do udowodnienia, trudno odmówić tej opinii słuszności. Patrząc na próby wyniesienia Mitiaja do godności metropolitalnej, należy pamiętać, że zostały one poprzedzone nominacją książęcego kandydata na archimandrytę, która odbyła się za przyzwoleniem metropolity Aleksego. Metropolita był człowiekiem inteligentnym i musiał wiedzieć, jakie mogą być tego konsekwencje (problem zostanie rozpatrzony poniżej). Ponadto zarzut wobec Mitiaja w żaden sposób nie łamał praw kościelnych¹⁰, czego najlepiej dowodzi pismo patriarchy Antoniego, w którym – choć broniono praw Cypriana do metropolii – nie wypomniano Mitiajowi jego zbyt krótkiego stażu życia klasztornego¹¹. Zdecydowany opór wobec Mitiaja powstał na Rusi dopiero podczas próby samowolnego nadania mu wyższych godności kościelnych w roku 1379, już po śmierci Aleksego, a jego wyrazicielem był Dionizy Suzdalski, który Mitiaja wprost nazywał popem¹². Eparcha ten umniejszał znaczenie Mitiaja, traktując go jako zwykłego duchownego, negując także jego faktyczny tytuł archimandryty. Wydaje się, że problem krótkiego doświadczenia monastycznego książęcego kandydata nie był głównym powodem przejawów niechęci Aleksego do jego osoby. Na pewno zaś nie był jedynym.

Wymowa źródeł odnośnie do kariery Mitiaja, który z nieznanego szerzej niższego duchownego awansował do rangi człowieka mającego decydować o losach ruskiej Cerkwi, jest jednoznaczna. *Powieść o Mitiaju* wprost podaje, że człowiek ten, wywodzący się z grona kołomneńskich popów, swą karierę zawdzięczał księciu.

99; R.G. Skrynnikov, *Gosudarstvo i cerkov na Rusi XIV–XV vv. Podvižniki russkoj cerkvi*, Novosibirsk 1991, s. 38–39; V.I. Pietruško, *Istoriâ Russkoj Cerkvi s drevnejših vremen do ustanovleniâ patriaršestva*, Moskva 2007, s. 133.

⁷ P. Sokołow, *Ruskij arhieriej iz’ Vizantii i pravo ego naznačeniâ do načala XV vėka*, Kiev’ 1913, s. 430; K. Chodynicki, *Kościół Prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370–1632*, Warszawa 1934, s. 21–22; A.V. Kartašev, *Očerki po istorii Russkoj Cerkvi*, t. 1, Moskva 1993; A.P. Grigor’ev, *Sbornik hanskĕh árlykov russkim mitropolitam. Istčnikovedčeskij analiz zolotoordynskih dokumantov*, Sankt-Peterburg 2004, s. 171; A.A. Bułyčev, *Iz istoriirussko-grečeskich cerkovnyh i kul’turnyh vzaimootnošenij 2-j poloviny XIV stoletii (sud’ba svätitela Dionisiâ Suzdal’skogo)*, „Vestnik cerkovnoj istorii” 2006, nr 4, s. 100.

⁸ M.D. Priselkov, *Troickaâ letopis’*. *Rekonstrukciâ teksta*, Sankt-Petersburg 2002 (dalej: *Troickaâ letopis’*), s. 407.

⁹ P. Sokołow, op. cit., s. 438.

¹⁰ B. Kryčevskij, *Mitropolič’âvlast’ v srednevekonoj Rusi (XIV v.)*, Sankt-Peterburg 2003, s. 210.

¹¹ RIB, t. 6, *Priloženiâ*, nr 33, s. 205–206.

¹² *Troickaâ letopis’*, s. 409.

Sii Mitâi sanom' bēaše pop', edin' ot ' kolomenskih' popov', v'zrastom' nemal', tēlom' vysok', plečist', rožaišt', bradu imēa plosku i veliku i sveršenu, slovesy rēčist', glas imēa dobroglasen' iznosâš', gramotē gorazd', pēti gorazd', česti gorazd', knigami govorit' gorazd', vsēmi dēly popovskimi izâšen', i po vsemu naročit' bē, i togo radi izbran' byst' izvolen'em' velikago knâzâ vo otčestvo i v' pečatniki¹³.

Ten barwny opis postaci Mitiaja często był traktowany, zwłaszcza przez starszą historiografię, bardzo dosłownie i interpretowano go jako wyraz podziwu dla przymiotów książęcego wybrańca¹⁴. Zupełnie inne i pełne słuszności zdanie zaprezentował Geljan Michajłowicz Prochorow, który gruntownie przeanalizował całą *Powieść o Mitiaju*. Zdaniem tego uczonego cytowany opis wyglądu i cech Mitiaja jest wbrew pozorom nastawiony na zdyskredytowanie opisywanej postaci. Pominięcie zalet związanych z duchowością, głębokim życiem wewnętrznym przy jednoczesnym akcentowaniu cech o charakterze cielesnym, przyziemnym jest sprzeczne ze znanym w ruskim pisarstwie kanonem opisu postaci duchownych. Ustęp przedstawiający Mitiaja bardziej jako świeckiego niż mnicha nie jest więc niczym innym niż ukrytą pod pozorami pochwały satyrą¹⁵. Uczony zwracał też uwagę na tendencję źródła, które starało się nie drażnić księcia. Dlatego słowa „i togo radi izbran' byst' izvolen'em' velikago knâzâ vo otčestvo i v' pečatniki” miały na celu przede wszystkim wy tłumaczenie szybkiego awansu Mitiaja. Cytowana *Powieść o Mitiaju* jest tekstem wieloznacznym i choć rzeczywiście w wielu miejscach stara się nie mówić wszystkiego o władcy, pewne informacje o Dymitrze Iwanowiczu przekazuje. Widać to właśnie w próbie wyjaśnienia motywacji działań władcy. Podkreślanie ziemskich przymiotów duchownego z Kołomny, wspomnienie jego awansu na ważne stanowisko państwowe, jakim był urząd pieczętnika, wskazuje na to, że Mitiaj był bardziej politykiem niż duchownym. Cytowany fragment dosyć wyraźnie zdradza, że wybór księcia miał motywy polityczne. Mitiaj miał być w ręku władcy wygodnym i użytecznym narzędziem politycznym¹⁶.

Pierwsza konkretna data dotycząca kariery Mitiaja to rok 1376, gdy nominowano go na archimandrytę moskiewskiego klasztoru Zbawiciela¹⁷. Źródło podaje jedynie lakonicznie, że zanim doszło do tego wydarzenia, jako pieczętnik i ojciec duchowy księcia Mitiaj „prebyst' v' takovččinu i v' takovēm' ustroenii mnoga lēta”¹⁸. Na podstawie tej wzmianki trudno dociec, kiedy Mitiaj znalazł się w otoczeniu księcia i kiedy zaczął w jego planach odgrywać na tyle ważną rolę, by stać się kandydatem na następcę Aleksego. Być może nastąpiło to w roku 1366, gdy Dymitr Iwanowicz

¹³ Ibidem, s. 408.

¹⁴ Tak np. S.M. Solovev, op. cit., s. 756; Makarij, *Istorâ Russkoj Cerkvi*, t. 4, kn. 1, Sanktpeterburg' 1886, s. 62; E. Golubinskij, op. cit., s. 227–228; P. Sokolov, op. cit., s. 428–429.

¹⁵ G.M. Prohorov, *Povest' o Mitâe*, s. 144–147.

¹⁶ K. Chodyncki, op. cit., s. 21–22.

¹⁷ *Powieść o Mitiaju*, wskazując na problem samowolnej akcji przejmowania prerogatyw metropolity przez Mitiaja po śmierci Aleksego, która nastąpiła w roku 1378, podaje, że Mitiaj był wtedy od dwóch lat archimandrytą. *Troickaâ letopis'*, s. 409.

¹⁸ Ibidem, s. 408.

świętował w Kołomnie swoje małżeństwo z córką Dymitra Konstantynowicza¹⁹. Inną sprawą pozostaje problem, kiedy tak naprawdę w Moskwie zaczęto rozważać kwestię następstwa po Aleksym. Czy działanie to było spowodowane nominacją Cypriana na metropolitę przedstawioną przez Filoteusza, która – jak podaje część źródeł – wywołała na Rusi oburzenie²⁰, czy też miało to miejsce wcześniej. Aleksey w roku 1375 skończył 70 lat²¹, a więc dyskusje o kandydaturze jego następcy byłyby jak najbardziej uzasadnione. Nadanie Mitiajowi godności archimandryty zbiegło się jednak w czasie z decyzją Filoteusza odnośnie do Cypriana, więc jeżeli problem następstwa po Aleksym był wcześniej brany pod uwagę z pewną nieśmiałością, to po roku 1375 sprawa ta nabrała dynamiki.

Okres, w którym Mitiaj na poważnie zaistniał jako ewentualny kandydat na urząd po Aleksym, zbiegł się z zaostrzeniem relacji między Moskwą a jej mniej lub bardziej rzeczywistymi tatarskimi zwierzchnikami. Podległość Rusi chanom została podana w wątpliwość, gdy w roku 1357, po śmierci Dżanibeka, w Złotej Ordzie rozgorzał długotrwały okres walk wewnętrznych²². Dymitr Iwanowicz zasiadł na tronie moskiewskim w roku 1359, a wkrótce po tym na obszarze dolnego biegu Dniepru i Wołgi coraz większego znaczenia zaczął nabierać Mamaj²³. Młodość i pierwsze lata panowania moskiewskiego władcy były okresem lawirowania między poszczególnymi przywódcami tatarskimi. Nieraz Dymitr stawał w opozycji do Mamaja, ale potrafił również demonstrować wobec niego postawę lojalności, jak chociażby w roku 1362, gdy Mamaj, prowadząc politykę przeciw chanowi Müridowi, ofiarował Dymitrowi Iwanowiczowi jarлык na Wielkie Księstwo Włodzimierskie²⁴. Nie przeszkodziło to jednak Dymitrowi ostro zaoponować przeciwko zmianie decyzji Mamaja w roku 1371 co do tronu wielkoksiążęcego, gdy chciano go

¹⁹ P. Sokolov, op. cit., s. 430.

²⁰ RIB, t. 6, *Priloženia*, nr 30, s. 173–174. Latopis Nikonowski podaje, że przybycie Cypriana na Rus wywołało reakcję wielkiego księcia moskiewskiego Dymitra Iwanowicza, który z wyrzutem pytał Cypriana: „Est’ u nas mitropolit’ Aleksěj, a ty po čto stavišisā na živago mitropolita?”. *VIII Lětopisnyj sbornik’ imienyj patriaršeū ili nikonovskaū lětopis’ ū* [w:] *Polnoe Sobranie Ruskih Lětopisej* (dalej PSRL), t. 11, Sankt-Peterburg 1897, s. 25.

²¹ Określenie daty urodzin Aleksego jest problematyczne. Już E. Golubiński wskazywał na rozbieżności źródeł odnośnie do wieku metropolity i jego narodziny umiejscawiał w latach 1293–1298: E. Golubinskij, op. cit., s. 173. Prawosławna Encyklopedia podaje zaś rok 1304: A.A. Turilov, *Aleksej* [w:] *Pravoslavnaā Encyklopedia*, t. 1, Moskva 2000, s. 637.

²² A.N. Nasonov, *Mongoly i Rus’*. *Istoriā tatarskoj politiki na Rusi*, Sankt-Peterburg 2006, s. 309–315; V.A. Kučkin, *Russkie knāžestva i zemli pered kulikovskoj bitvoj* [w:] *Kulikovska ābitva. Sbornik statej*, red. L.G. Beskorvnyj, Moskva 1980, s. 57; s. 214; B. Grekow, A. Jakubowski, *Zlota Orda i jej upadek*, Warszawa 1953, s. 220–221. A.A. Gorskij, *Moskva i Orda*, Moskva 2000, s. 80; T.I. Sultanov, *Čingiz-han i Čingizidy. Sudba i vlast’*, Moskva 2006, s. 230–231.

²³ R.Ū. Počekaev, *Cari ordynskie. Biografii hanov i pravitelej Zlotoj Ordy*, Sankt-Peterburg 2010, s. 121–133; V.V. Ušnickij, *Temniki i hany iz dinatsii čingizidov v borbie za vlast’ v Zlotoj Orde* [w:] *Zlotordynskoe nasledie. Materialy meždunarodnoj naučnoj konferencii „Političeskaā i social’no – ekonomičeskaā istoriā Zlotoj Ordy (XIII–XVvv.)*. *Kazan’ 17 marta 2009, vyp. 1*, red. I.M. Mirgaleev, Kazan’ 2009, s. 158–159.

²⁴ A. Gorskij, op. cit., s. 81.

przekazać na rzecz Tweru²⁵. W połowie lat siedemdziesiątych nastąpił moment już bardziej zdecydowanego zaostrzenia relacji z tym ordyńskim przywódcą. Zgodnie z latopisem rogoskim w roku 1374 „knâzû velikomu Dmitriû Moskov'skomu byšet' rozmîre s' Totary i s' Mamaem”²⁶.

Możliwość wystąpienia przeciwko Tatarom pojawiła się przede wszystkim dzięki zawartej w roku 1372 pod Lubuckiem umowy moskiewsko-litewskiej, która zneutralizowała zagrożenie ze strony Olgierda²⁷. Oprócz tego Mamaj mocno i ze zmiennym szczęściem zaangażował się w walkach o tron w Saraju z Urus chanem²⁸, do czego doszło wówczas, gdy nikt ani w Moskwie, ani w otoczeniu Mamaja nie wątpił, że ten ostatni nie miał zamiaru akceptować mocarstwowych planów Dymitra Iwanowicza²⁹. Gdy w 1374 roku Mamaj próbował właśnie na potrzeby wewnętrznych walk w Złotej Ordzie zebrać opłaty z Rusi, Dymitr Iwanowicz zareagował w sposób określony w latopisach jako wrogość i niezgoda (*rozmîre*)³⁰.

Wzrost znaczenia politycznego Mitiaja i odnoszące się do jego osoby cerkiewne plany pojawiły się więc w okolicznościach zaostrzenia relacji Moskwy z Mamajem. Dymitr Iwanowicz wyraźnie szedł w kierunku antyordyńskim i trudno przypuszczać, by Mitiaj, jako człowiek zawdzięczający swą pozycję księciu, prezentował wówczas inne stanowisko. Pozycja niechętna zwierzchniej władzy w Saraju nigdy zaś nie była specjalnie demonstrowana przez Aleksego.

W historiografii pojawiła się opinia o stosunkowo dobrych relacjach ruskiego metropolity z władzami Złotej Ordy³¹. Gdy w wyniku procesu islamizacji tego państwa stopień tolerancji religijnej, wyrażającej się głównie w przywilejach podatkowych, uległ niekorzystnym dla ruskiej cerkwi zmianom, to właśnie za Aleksego udało się przywrócić stare formuły³². Dobre relacje Aleksego ze Złotą Ordą wiążą się głównie z postacią wpływowej żony chana Uzbeka – Tajduły, która przychylnym okiem patrzyła już na Teognosta³³. To właśnie ten metropolita rekomendował swego przysze-

²⁵ *Rogożskij Lêtopisec'* [w:] PSRL, t. 15, *izdanie vtoroe*, vyp. 1, Petrograd' 1922, szp. 95.

²⁶ *Ibidem*, szp. 106.

²⁷ *Duhovnye i dogovornye gramoty velikih i udel'nyhknâzei XIV–XVI vekov*, Moskwa–Leningrad 1950, nr 6, s. 21–22. Na temat datacji dokumentu zob. V. Kučkin, *Dogovornye gramoty moskovskih knâzej XIV veka. Vnešnepolitičeskie dogovory*, Moskwa 2003, s. 119–168.

²⁸ V. Tizengauzen, *Sbornik materialov' otnosâhšihâ k' istorii Zlotoj Ordj*, t. 1, *Izvlečenâ iz' sočinienij arabskih'*, Sanktpeterburg' 1884, s. 390–391; R.Ū. Počekaev, op. cit., s. 133.

²⁹ A.N. Nasonov, op. cit., s. 318–319.

³⁰ A.A. Gorskij, *Vsego esi ispolnena zemlâ russka. Ličnosti i mental'nost' russkogo srednevekov'â. Očerki*, Moskwa 2001, s. 118.

³¹ E. Golubinskij, op. cit., s. 34, 195–198; L.V. Čerepnin, *Obrazovanie russkovo centralizovannogo gosudarstva v XIV–XV vekah, Očerki social'no – ekonomičeskoj i političeskoj istorii Rusi*, Moskwa 1960, s. 550–551; A.S. Horošev, *Političeskaâ istoriâ russkoj kanonizacii (XI–XVI vv.)*, Moskwa 1986, s. 108–109; A.P. Grigor'ev, op. cit., s. 115.

³² Ū.V. Sočev, *Formirovanie i transformaciâ zlotoordynskoj politiki po otnošeníu k' russkoj cerkvi (XII–XIV vv.)* [w:] *Zlotordynskoe nasledie. Materialy meždunarodnoj naučnoj konferencii „Političeskaâ i social'no – ekonomičeskaâ istoriâ Zlotoj Ordj (XIII–XVvv.)*, Kazan' 17 marta 2009, vyp. 1, red. I.M. Mirgaleev, Kazan' 2009, s. 137–150.

³³ Świadczy o tym wydany dla niego pelen ulg jarlyk Tajduły z roku 1351 A.I. Pliguzov, A.L. Horoškevič, *Russkaâ cerkov' i antiordynskaâ borba v XIII–XV vv. (Po materialam kratkogo*

go następcę tatarskim zwierzchnikom³⁴. Przyjazne stosunki Aleksego ze Złotą Ordą pogłębiły się po uzdrowieniu Tajduły, które zgodnie z latopisami nastąpiło po modlitwach ruskiego metropolity³⁵. Nie wiadomo, jakie były osobiste poglądy Aleksego na temat toczących się w tym czasie wydarzeń w Ordzie. Kwestia ta jest istotna, gdyż w początkowej fazie przewrotów w Ordzie Tajduła starała się brać aktywny udział³⁶. Sytuacja nad dolną Wołgą zmieniała się jednak tak szybko, że źródła nie pozostawiły wyraźniejszych śladów, które pozwoliłyby określić stosunek ruskiego metropolity do „ordy Mamajowej”. Obserwując jednak ówczesne poczynania Moskwy, gdzie w okresie małoletniości książąt ogromny wpływ na politykę, szczególnie w odniesieniu do Ordy, wywierał Aleksy, daje się zauważyć ogromną elastyczność. Widać, że do przemian w Złotej Ordzie metropolita podchodził tak, by zawsze bronić interesów Moskwy. Stąd chociażby jednoczesne przyjęcie jarłyków zarówno od chana Mürida, jak i zwalczającego go Mamajowego chana Abduły³⁷. Wątpliwe, by Aleksy miał jakikolwiek interes w popieraniu którejs z stron w wewnętrznych sporach Tatarów. Faktem pozostaje natomiast raczej pokojowe, dyplomatyczne rozgrywanie spraw związanych z ruską polityką względem Złotej Ordy. Swoim dotychczasowym postępowaniem Aleksy nie wpisywał się w rodzącą się w umyśle Dymitra Iwanowicza koncepcję konfrontacji z Mamajem. Wydaje się więc, że prowadzona przez władcę moskiewskiego polityka względem Złotej Ordy nie była do końca akceptowana przez Aleksego. Nie mogło też być w tej materii zgody między Aleksym i Mitiajem³⁸.

O tym, że Mitiaj nie był dla Ordy tym, kim Aleksy, świadczy jego chwilowe uwięzienie przez Mamaję, gdy książęcy kandydat na metropolię był w drodze do Konstantynopola. *Powieść o Mitiaju*, podając opis podróży delegacji do patriarchy, zaznaczała, że Mitiaj i jego towarzysze „priidoša v’ Ordu, v’ męsta Poloveč’skaâ i v’ preděly Tatarskyâ; i prihodâšim’ im’ Ordu, i tu ât’ byst’ Mamaem’, i nemnogo uderžan’ byv’ i pakyotpušen’ byst’ [...]”³⁹. Okoliczności uwięzienia książęcego wysłannika są wielce zagadkowe, głównie z powodu jego rychłego uwolnienia. Co prawda, trzeba pamiętać, że określenie źródła „nemnogo uderžan’ byv’” mogło mieć za zadanie złagodzenie wydźwięku opisu, zgodnie z którym Mitiaj mógł być traktowany jak męczennik.

Dymitr Iwanowicz mógł się spodziewać, że podróżujący do Konstantynopola przez tereny Wielkiego Księstwa Litewskiego Mitiaj nie dotrze do celu bez przeszkód. Wybór drogi przez obszar kontrolowany przez Mamaję był z jego perspektywy mniejszym złem. Biorąc pod uwagę dotychczasowy stosunek chanów do ruskich metropolitów, można było żywić nadzieję, że książęcy kandydat nie będzie miał większych kłopotów. Tym bardziej że Mamaj, chcąc uwierzytelnić swoją władzę,

sobraniâ hanskikh ârlykov russkim mitropolitam) [w:] *Cerkov, obšestvo i gosudarstvo feodalnoj Rosii. Sbornik statej*, red. A.I. Klibanov, Moskwa 1990, s. 95; A.P. Grigor’ev, op. cit., s. 55–66.

³⁴ E. Gołubinskij, op. cit., s. 195.

³⁵ *Prodolženie lëtopisi po voskresenskomu spisku* [w:] PSRL, t. 8, Sanktpeterburg’ 1859, s. 10.

³⁶ R.Ū. Počekaev, op. cit., s. 123

³⁷ A. Gorskij, *Moskva i Orda*, s. 81.

³⁸ A.S. Horošev, op. cit., s. 115–116.

³⁹ *Troickaâ letopis’*, s. 411.

kładł duży nacisk na tradycję Czyngizydów. Dawanie jarłyków ruskim metropolitom wpisywało się w działalność prawowitych chanów⁴⁰. Poza tym Mitiaja można było wykorzystać do misji dyplomatycznej, być może zmierzającej do wprowadzenia Mamaja w błąd. Symulowanie dobrej woli, chęci zawarcia pokoju nic nie kosztowało, zwłaszcza że władza tego tatarskiego przywódcy w oczach Rusinów miała charakter uzurpatorski⁴¹. Fakt otrzymania przez Mitiaja jarłyku od „Mamajowego chana” nie może być żadnym argumentem za uznawaniem go za zwolennika linii proordyńskiej ani oznaką prób zbliżenia Moskwy z Mamajem. Stosunki między Moskwą a Złotą Ordą mogły być jednym z elementów, w których wizje księcia Dymitra i Aleksego się rozchodziły. Nie mogło to pozostać bez wpływu na odniesienia metropolity do Mitiaja. Niechęć nie była jednak tak mocna, by kandydaturę władcy zablokować.

Sytuację poprzedzającą śmierć Aleksego, a więc pojawienie się Mitiaja w Moskwie, wspomina w zasadzie tylko *Powieść o Mitiaju* oraz dokument patriarchy Niła z czerwca 1380 roku. Pismo z Konstantynopola podaje informację, której próżno szukać w latopisach (wyjątkiem jest późny i mocno przeredagowany latopis nikonowski), że dokonany jeszcze za życia Aleksego wybór Cypriana na „metropolitę Kijowa i Litwy” wywołał na Rusi ogromne oburzenie, które mimo wszystko było przez moskiewskiego hierarchę łagodzone. Zaraz potem, też do Konstantynopola, wysłano z Rusi pisma wyrażające sprzeciw wobec wyboru Cypriana⁴². *Powieść o Mitiaju* z oczywistych względów pomija informację o oburzeniu, jakie na Rusi wywołały patriarsze decyzje, ale wskazuje na dwuznaczne zachowanie Aleksego. Metropolita był usilnie proszony, wręcz przymuszany (w tekście pojawia się słowo *nuditi*) przez Dymitra Iwanowicza, aby Mitiaja pobłogosławić na swego następcę. Aleksy wykazywał jednak daleko posunięte opory wobec tego człowieka, zarzucając mu, jak już wspomniano, przede wszystkim zbyt krótką praktykę życia monastycznego. „Aleksii že mitropolit’ ne hotâše tego stvoriti, poneže novouku sušu emu v’ čerņičestvě”⁴³. Mimo to książę nie zaprzestał swoich apelów o uznanie dla Mitiaja. Działania te były ponawiane i z pewnością dla metropolity uciążliwe, gdyż jego osobę nachodził zarówno władca, jak i starsi bojarzy. Książę bowiem „ovogda boâr starěiših’ posylaâ, ovogda sam’ prihodâ”⁴⁴. Działania te spowodowały, że Aleksy „umolen’ byv’ i prinužen’, ne posuli byti prošen’û ego no izvēstuâ svâtitel’ski i starčesky, pače že proročeski reče:” az’ ne dovolen’ blagosloviti ego, no ože dast emu bog’ i svâtaâ bogorodica i presvâšennyi patriarh’ i vselen’skii sobor”⁴⁵. Cytowany fragment jest dosyć niejasny, gdyż pierwsza część zdania informuje, że Aleksy ugiął się pod żądaniami księcia, a następnie jest wzmianka, że metropolita nie wyraził akceptacji Mitiaja, uzależniając ją od woli bożej i zgody patriarchy.

Dwuznaczność tego fragmentu Prochorow tłumaczył tym, że miał on na celu powiększenie winy Mitiaja, który dążył do realizacji swych zamierzeń bez względu

⁴⁰ G.M. Prohorov, *Povest’ o Mitâe*, s. 84.

⁴¹ A.A. Gorskiĭ, *Vsego esi*, s. 138–139.

⁴² RIB, t. 6, nr 30, s. 171–174.

⁴³ *Troickaâ letopis’*, s. 407.

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ Ibidem.

na prorocze aluzje Aleksego. Cytowany ustęę wyraźnie wskazywał teę, że jedynym prawowitym następcą metropolity mógł być Cyprian. Świadczyła o tym wzmianka o woli Boga, Matki Boęej i patriarchy⁴⁶. W wyjaśnieniu tego zagadkowego zdania nie pomaga okoliczność uęycia w nim niejednoznacznego terminu *ne posuli*, który może oznaczać zarówno to, że Aleksey poparcia dla Mitiaja nie obiecał lub że nie akceptował, ewentualnie nie radził⁴⁷. Pierwszą część zdania można więc odczytać w ten sposób, że zmuszony Aleksey pobłogosławił Mitiaja, ale go nie akceptował, albo że namówiony metropolita wstępnie na błogosławieństwo się zgodził, ale niczego jeszcze nie obiecał, być może uzależniając to od decyzji patriarchy. Za tą drugą ewentualnością wydają się przemawiać słowa Aleksego „az’ne dovolen’ bġosloviti ego”, co oznaczało, że metropolita nie miał takich kompetencji.

Wspominany rosyjski uczony wskazywał na podobieństwo omawianego fragmentu z listem wysłanym przez Cypriana do Sergiusza i Teodora, gdzie wspomniano o dwuznacznej roli metropolity i przywołano brak prerogatyw Aleksego do wyznaczenia sobie następcy⁴⁸. Cyprian w swoim tekście wspomniał o kościelnych kanonach zabraniających samowolnego wyboru przez biskupów swoich następców i obszernie je omawiał. Kilka ustęępów dalej autor posłania wyraźnie zaznaczył jednak, że „ne umġti bylo emu” [Aleksemu – M.G.] nasłġdnika ostavlġti pri svoej smerti, oraz jeszcze bardziej dobitnie: *A ġto kleplġt’ mitropolita, brata našego, ġto on bġoslovil’ est’ ego na te vsġ dġla, t’ est’ lġza*⁴⁹.

Zarówno *Powieść*, jak i *Posłanie* zdradzają jakieś blięej nieokreślone zaangażowanie Aleksego w sprawę Mitiaja, wyraźnie jednak usprawiedliwiając osobę metropolity. Zaznaczone przez Prochorowa podobieństwo rzeczywiście jest zauważalne, ale należy zwrócić uwagę na zupełnie inne okoliczności powstania źródeł. Opowiadanie o Mitiaju stworzono prawdopodobnie w drugiej połowie 1382 roku⁵⁰, gdy Cyprian mógł na całą sprawę spojrzeć z dystansem, a Mitiaj juę od kilku lat nie żył. Zupełnie inną wymowę ma za to list do Sergiusza i Teodora. Napisano go krótko po burzliwych wydarzeniach związanych z wygnaniem Cypriana z Moskwy (23 czerwca 1378 roku). Jest w nim wiele emocji oraz rzucona na Dymitra Iwanowicza kłġtwa. Porównując oba teksty pod kątem roli Aleksego w kontekście sprawy Mitiaja, można bez trudu zauwaęić, że *Posłanie* mówi o metropolicie nieco wiecej nię *Powieść*. Bardzo wymowne jest przywołanie kanonów zabraniających wyboru następców przez biskupów oraz przepisów zakazujących jakiegokolwiek przekraczania nadanych hierarchom kompetencji. Z jednej strony Cyprian na wszelkie możliwe sposoby udowodniał, że gdyby naznaczenie Mitiaja na następcę było dokonane przez Aleksego, to elekcja taka byłaby sprzeczna z prawem kościelnym. Z drugiej strony stanowczo odrzucał ewentualność takiego błogosławieństwa, a wszelkie pomówienia oskaręające Aleksego o sprzyjanie Mitiajowi nazywał kłġmstwem.

⁴⁶ G.M. Prohorov, *Povest’ o Mitġe*, s. 141–143.

⁴⁷ I.I. Sreznevskij, *Materialy dlġ slovarġ drevne – russkago ġzyka po pis’mennym’ pamġtnikam’*, t. 2, Sanktpeterburg’ 1902, s. 1274.

⁴⁸ G.M. Prohorov, *Povest’ o Mitġe*, s. 142.

⁴⁹ *Posłanie mitropolita*, s. 418.

⁵⁰ G.M. Prohorov, *Povest’ o Mitġe*, s. 140.

Kończąc wątek dotyczący Aleksego, Cyprian zadał w *Posłaniu* intrygujące pytanie: „Ili utailosâ est' nam', kako učinilosâ est' na smerti mitropoliči?”⁵¹, które już bardzo wyraźnie wskazuje, że Aleksy mógł być zaangażowany w popieranie Mitiaja. Następnie pojawia się zdanie – groźba: „Vidě gramotu, – zapisał' mitropolit' umiraâ. A ta gramota budet' s nami na Velikom' sborě”⁵². Czy Cyprianowi chodziło o dokument obciążający Aleksego, udowadniający jego zaangażowanie w nominację dla Mitiaja, trudno dociec. Jeśli jednak wspomnieć powyższą wzmiankę o „kłamstwach”, to raczej wątpliwe, by tak było. Może chodziło o zmianę woli zmarłego metropolity, co tłumaczyłoby bronienie pamięci nieżywego już hierarchy. Jakkolwiek by było, Cyprian popełnił pewien lapsus. Zapisał bowiem, że gramotę „widział”, a nie że ją „posiada”, czym niewątpliwie osłabił wymowę swojej groźby. O jakie pismo chodziło i czy Cyprian był w jego posiadaniu, nie wiadomo. W każdym razie o przedstawieniu takiego dokumentu na synodzie w Konstantynopolu milczą odnoszące się do cerkiewnych sporów na Rusi pisma patriarchatu.

Cytowane *Posłanie* jest utworem publicystycznym i mimo wyraźnego wskazania adresatów zostało skierowane do szerszego kręgu odbiorców⁵³. Z tego też powodu pismo jest pełne dwuznaczności i niekonsekwencji. W liście można znaleźć wyrazy chęci współpracy Cypriana z władzą moskiewską, demonstrację lojalności wobec księcia, ale jest także rzucona na niego klątwa. Podobnie rzecz ma się z Sergiuszem i Teodorem, którzy na wstępie zostali napomniani, ale chwilę później Cyprian prosił ich o pomoc. Być może równie niejednoznacznie autor postanowił ustosunkować się do kwestii Aleksego.

Sprawa zaangażowania Aleksego w wybór Mitiaja jako swego następcy nie jest więc do końca jasna i trudno o jednoznaczne wnioski. Wydaje się, że między Cyprianem a jego oponentami toczyła się walka o przyciągnięcie na swoją stronę autorytetu zmarłego już Aleksego, a rozporządzanie jego wolą było istotnym orężem w walce o uznanie praw do metropolii zarówno dla Mitiaja, jak i Cypriana. Widać, że ten ostatni usilnie starał się nie zszargać dobrego imienia zmarłego metropolity, unikając jakichkolwiek personalnych zarzutów wobec niego. Zachowanie takie trzeba uznać za rozsądne, jeżeli przyjąć, że wśród głównych oskarżeń, jakie w Moskwie stawiano Cyprianowi obok jego filolitewskości, było nastawanie na majestat Aleksego⁵⁴.

Biorąc pod uwagę wszelkie niedomówienia dotyczące roli Aleksego w sprawie z Mitiajem, należy zwrócić uwagę na to, czy Cyprian mógł mieć jakieś zastrzeżenia do zachowania metropolity. W związku z tym pojawia się zagadnienie działań Aleksego, które zmierzały do wyznaczenia na następcę Sergiusza z Radonieża. Informację o tym podaje spisany przez Epifaniasza Mędrca żywot świętego, w którym

⁵¹ *Posłanie mitropolita*, s. 418.

⁵² *Ibidem*.

⁵³ L.A. Dmitriev, *Rol' i značenie mitropolita Kipriana v istorii drevnorusskoj literatury (k russko – bolgarskim literaturnym svâzâm XIV–XV vv.)*, TODRL 1963, t. 19, s. 230–232.

⁵⁴ Wspomina o tym dokument patriarchy Nila z 1380 roku, w którym zaznaczono, że Cyprian prowadził wobec Aleksego podwójną grę. Udając przyjaciela, wysłał do Konstantynopola donosy, aby w ten sposób doprowadzić do złożenia Aleksego Aleksego urzędu. RIB, t. 6, nr 30, s. 171–172. O wrogości wobec Cypriana w Moskwie z powodu Aleksego zob. E. Gołubinskij, *op. cit.*, s. 214–215.

czytamy, jak Aleksy, będąc w podeszłym wieku, wezwał do siebie mnicha i przekonywał go do następstwa na metropolii. Zamiary Aleksego spotkały się ze stanowczą odmową Sergiusza, który wymawiał się skromnością i pokorą⁵⁵. Bardzo istotne jest określenie czasu, w którym nastąpiła opisywana sytuacja. Niestety źródło jest w tej kwestii bardzo nieprecyzyjne i zaznacza jedynie, że „Aleksie v’ vremâ starosti viděv’ sebě iznemogaûša i k’ koncu približaûšasâ, prizyvaet svâtogo Sergiâ”⁵⁶. Odwołanie się do wieku Aleksego i zbliżającej się śmierci zostało w utworze powtórzone, gdy Aleksy sam mówił do Sergiusza: „Nyně že viždu sebe k’ koncu približaûšasâ, tokmo ne vēm dne skon’čania moego”⁵⁷. Określenia odnoszące się do starości, niedołęstwa i poczucia nieuchronnie zbliżającej się śmierci są nieścisłe. Równie niejasno przedstawia się wzmianka kończąca opis tej sytuacji i pokazująca, jak Mitiaj po śmierci Aleksego, która nastąpiła 12 lutego 1378 roku⁵⁸, przejął prerogatywy metropolitalnej władzy. Epifaniusz, rozpoczynając opis tego wątku, zapisał: „Ne po množě že vremeni Aleksji mitropolit’ ot žitia othodit, v lěto 6885”⁵⁹.

Pewne światło na niejasności Epifaniuszowej relacji rzucają dane latopisów, które wspominają o tym, jak Aleksy w roku 1376 prężnie działał na polu cerkiewnym, załatwiając sprawy związane z arcybiskupem nowogrodzkim. Latopis nowogrodzki sprawę scharakteryzował pobieżnie: „V lěto 6884. Ęzdi vладыka Aleksej k’ mitropolitu na Moskvu”⁶⁰. Inne źródła dokładniej opisują sprawę, podając, że dotyczyła samowolnego opuszczenia eparchii przez arcybiskupa Aleksego, czego reperkusją było poselstwo Nowogrodzian u metropolity w Moskwie⁶¹. Żadna z tych wzmianek nie wspomina ani słowem o chorobie i niedołęstwie metropolity, który normalnie i bez zakłóceń spowodowanych podeszłym wiekiem wykonywał swoje obowiązki względem metropolii. Można więc założyć, że Aleksy złożył swoją propozycję Sergiuszowi po roku 1376, co zresztą pasowałoby do Epifaniuszowego określenia „ne po množě že vremeni”.

W roku 1376 nastąpiło także wyniesienie Mitiaja do godności archimandryty monasteru Zbawiciela w Moskwie⁶². John Meyendorff zaznaczył, że nominacja ta odbyła się za przyzwoleniem Aleksego⁶³. *Powieść o Mitiaju* co prawda nie wspomina o obecności metropolity na uroczystości, a nawet zaznacza, że na postrzyżyny Mitiaja specjalnie sprowadzono archimandrytę Elizeusza z Klasztoru Czudowskiego⁶⁴. Nominacja na archimandrytę zazwyczaj odbywa się w obecności duchownego posiadającego święcenia biskupie⁶⁵. Brak Aleksego na takiej uroczystości, odbywającej

⁵⁵ *Žitie Sergiâ*, s. 376–379.

⁵⁶ *Ibidem*, s. 376.

⁵⁷ *Ibidem*, s. 378.

⁵⁸ *Troickaâ letopis’*, s. 404. Uwagi co do daty rocznej zob. E. Golubinskij, op. cit., s. 224 (przypis 2).

⁵⁹ *Žitie Sergiâ*, s. 378.

⁶⁰ *Novogrdskaâ četvertaâ lětopis* [w:] PSRL, t. IV, Sanktpeterburg’ 1848, s. 72.

⁶¹ *Moskiovskij letopisnyj svod konca XV veka* [w:] PSRL, t. 25, Moskva–Leningrad 1949, s. 192.

⁶² Opisując samowolne przejście prerogatyw metropolity przez Mitiaja po śmierci Aleksego, *Powieść o Mitiaju* podaje: *I prebyst’ Mitiai v’ arhimandritěh’ âko dvě lětě(...)*, *Troickaâ letopis’*, s. 409.

⁶³ J. Meyendorff, op. cit., s. 215.

⁶⁴ *Troickaâ letopis’*, s. 408.

⁶⁵ M.S. Želto, *Arhimandrit* [w:] *Pravoslavnaâ enciklopediâ*, t. 3, Moskva 2001, s. 577–578.

się przecież w tym samym mieście, w którym metropolita na co dzień przebywał, jest wymownym umniejszeniem godności Mitiaja. Nie można jej jednak traktować jako dowodu niechęci Aleksego do jego kandydatury, zaznaczona obecność Elizeusza z podległego bezpośrednio metropolicie Klasztoru Czudowskiego⁶⁶ zdaje się bowiem potwierdzać opinię Meyendorffa⁶⁷.

W literaturze przedmiotu przyjęło się, że Aleksey chciał, aby jego następcą został Sergiusz z Radonieża, którego odmowa spowodowała, że po godność tę starał się sięgnąć Mitiaj. Jak wykazano, przekonanie takie zostało oparte na informacji z *Żywota Sergiusza*, który nie zaznacza ściśle czasu pojawienia się propozycji metropolity odnośnie do świątobliwego mnicha. Określenia wskazujące na podeszły wiek Aleksego, zbliżającą się śmierć, która nastąpiła „w niedługim czasie” po spotkaniu Sergiusza z metropolitą, zdradzają raczej, iż rzecz mogła nastąpić rzeczywiście na krótko przed zgonem hierarchy. Być może odbyło się to na przełomie 1377 i 1378 roku. W związku z tym oraz z faktem, że Aleksey aprobował Mitiaja na stanowisku archimandryty, należy się zastanowić, czy czasem ciąg wydarzeń nie był odwrotny. Czy Aleksey w pierwszej kolejności nie widział jako swego następcy książęcego kandydata, a dopiero później, być może zrażony jego zachowaniem albo silną opozycją duchowieństwa, zmienił zdanie i próbował przeforsować plan z Sergiuszem. Wydaje się, że i książę Dymitr Iwanowicz powoli dorastał do decyzji odcięcia się od Mitiaja. *Żywot Sergiusza* wspomina, że po śmierci Aleksego „paky načinaût gospodie velikokdr’żavnii knāzi moliti svātogo eže v’spriati arhieriejstva san”⁶⁸. Jeśli przyjąć, że tak było, to zupełnie innego znaczenia nabiera wizyta księcia w klasztorze Troickim w przededniu bitwy nad Wożą⁶⁹ oraz łatwość, z jaką Dionizy Suzdalski odzyskał wolność i udał się do Konstantynopola, by zdać sprawę o samowoli Mitiaja⁷⁰. Wydarzenia te wykazują, że książę tracił przekonanie co do osoby Mitiaja. Nie przeszkodziło mu to, co prawda, wysłać go do Konstantynopola, ale sukcesu tej ekspedycji nie mógł być pewny. Widać, że Dymitr Iwanowicz zaczął prowadzić względem cerkwi bardzo elastyczną grę polityczną. Być może asekurował się na wypadek odrzucenia Mitiaja przez patriarchę albo pogłębienia braku akceptacji w łonie rodzimego duchowieństwa. Odrzucenie Cypriana i porażka planów z Mitiajem siłą rzeczy powodowały, że Dymitr musiał szukać nici porozumienia z Sergiuszem. Zupełnie inaczej trzeba spojrzeć także na fakt redagowania posłania Cypriana właśnie do Sergiusza oraz jego pytanie: „Ili utailosâ est’ nam’, kako učinilosâ est’ na smerti mitropoliči?”. List mógł być nie tyle apelem o poparcie, ile przestrogą, aby Sergiusz nie przyjmował książęcych propozycji dotyczących odrzucenia następstwa po Aleksym. Potwierdzać może to groźba rzucenia klątwy na tych, którzy posłanie Cypriana

⁶⁶ Makarij, op. cit., s. 214–215.

⁶⁷ A.A. Bulyčev, op. cit., s. 100.

⁶⁸ *Žitie Sergiâ*, s. 378.

⁶⁹ V.A. Kučkin, *Dmitrij Donskoj i Sergij Radonežskij v kanon kulikovskoj bitvy* [w:] *Cerkov, obšestvo i gosudarstvo feodalnoj Rosii. Sbornik statej*, red. A.I. Klibanov, Moskva 1990, s. 117–118.

⁷⁰ G.M. Prohorov, *Povest’ o Mitâe*, s.79–80.

zignorują⁷¹. W pierwszej kolejności mogła się ona odnosić do pierwszych adresatów: Sergiusza i Teodora.

Istnieją jeszcze dwie poważne wątpliwości dotyczące problemu ingerencji Aleksego w sprawę następstwa na metropolitalnym tronie. Pierwszą z nich jest zdanie, które rzekomo hierarcha miał wypowiedzieć do Sergiusza w czasie składania swej propozycji. „Želaû že pri životě moem obrěsti muža, moguša po mně pasti stado Hristovo. No ot’ vsěh nedouměvsâ, tebe edinago izbrah”⁷². Aleksey jasno dawał do zrozumienia, że nie przewidywał akceptacji legalnego, wyznaczonego przez Filoteusza następcy, mającego po nim objąć metropolitalny tron, a którym był Cyprian. Druga dotyczy słów, jakie miał powiedzieć Aleksey w *Powieści o Mitiaju*. Metropolita na naciski ze strony Dymitra Iwanowicza odnośnie do książęcego kandydata na metropolitę stwierdził: „az’ ne dovolen’ blagosloviti ego”⁷³. Biorąc pod uwagę historię nominacji, jaką zainspirował Teognost w związku z Aleksym w roku 1352⁷⁴, można mieć wątpliwości co do tego, czy takie słowa mogłyby paść z ust metropolity w roku 1376.

Zachowane źródła nie podają wprost informacji o stosunku Aleksego do Mitiaja. Można uznać, że istniały między nimi różnice na tle relacji ze Złotą Ordą czy w podejściu do wartości życia mniszego. Pewne jest natomiast, że Aleksey nie był entuzjastą decyzji Filoteusza co do następstwa na tronie metropolitalnym po swej śmierci, to znaczy powołania na ten tron Cypriana. Niejednoznaczność wypowiedzi Aleksego, jaką przypisano mu w *Powieści o Mitiaju*, przywoływanie kanonów zabraniających naznaczania następców, namawianie Sergiusza do objęcia tronu metropolitów świadczą o tym, że Aleksey nie miał zamiaru dać wyraźnego przyzwolenia na akceptację Cypriana. To jawne dyskredytowanie decyzji Filoteusza było dla moskiewskiego hierarchy tym łatwiejsze, że nad Bosforem w wyniku przewrotu na tronie patriarchy nastąpiła zmiana⁷⁵. Nie zmienia to faktu, że Aleksey działał wbrew stanowi prawnemu. Już samo to pokazuje, że przyzwolenie metropolity na książęce zabiegi z Mitiajem mogło być jak najbardziej prawdopodobne. Inną sprawą jednak pozostaje, czy Aleksemu chodziło o człowieka, czy o zasadę. Aleksey został wybrany na metropolitę w drodze wyjątku⁷⁶. Próby naznaczenia następcy, czy to w osobie Mitiaja, czy Sergiusza mogły być przede wszystkim staraniami upowszechnienia tradycji nominacji

⁷¹ „I hto pokusitâ siû gramotu sžeši ili zataili, i tot’ takov” (tzn. przeklęty – M.G.) *Poslanie mitropolita*, s. 422.

⁷² *Žitie Sergiâ*, s. 378.

⁷³ *Troickaâ letopis’*, s. 407.

⁷⁴ Teognost w porozumieniu z Siemionem Pysznym czynił usilne starania o wyznaczenie swego następcy z grona przedstawicieli duchowieństwa moskiewskiego. Obawiając się odmowy patriarchy, mianował Aleksego najpierw swym namiestnikiem, a potem biskupem we Włodzimierzu nad Kłazmą, które to biskupstwo należało do jurysdykcji metropolity. E. Golubinskij, op. cit., s. 175–176; A.V. Kartašev, op. cit., s. 308; J. Meyendorff, *Alexis and Rman. A study in Byzantino – Russian realtions (1352–1354)*, „Byzantinoslavica” 1967, nr 28, s. 281; B.A. Uspenskij, *Car i patriarh. Harizma vlasti v Rosii. Vizantijskaâ model’ i ee ruskoe pereosmyslenie*, Moskva 1998, s. 371–376.

⁷⁵ F.I. Uspenskij, *Istoriâ Vizantijskoj imperii XI–XV vv. Vostočnyj vopros*, Moskva 1997, s. 604; G.M. Prohorov, *Povest’ o Mitâe*, s. 63; B. Kryčevskij, op. cit.

⁷⁶ RIB, t. 6, *Priloženiâ*, nr 9, s. 45–46.

na metropolię wyłącznie moskiewskiego kandydata⁷⁷, a opory Aleksego względem Mitiaja mogły być wywołane tym, że był to kandydat książeący. Jakkolwiek by oceniać zaangażowanie polityczne Aleksego, nie można zapominać, że w pierwszej kolejności był to duchowny. Próba zamiany wyjątku w zasadę jak najbardziej mogła go interesować. Ale czy oddanie władzy świeckiej inicjatywy w sprawie wyznaczenia metropolity mogło spotkać się z jego przyzwoleniem – wątpliwe.

W sporze o kwestię możliwości poparcia Mitiaja przez Aleksego zaangażowanie metropolity jawi się jako niewątpliwe. Problemem pozostaje jego skala i motywy działania starzejącego się hierarchy. Stał on wobec niemałych dylematów. Z jednej strony chciał, jak przez całe swoje życie, pozostać wytrwałym obrońcą interesu politycznego Moskwy, a z drugiej nie było mu łatwo sprzeciwić się woli patriarchy. Nie akceptował pomysłu z Cyprianem, ale z pewnością nie chciał też oddawać księciu inicjatywy w wyborze następcy na metropolię. Aleksey najprawdopodobniej najpierw zaakceptował plany księcia względem Mitiaja, ale potem się od tego odzegnał i zaczął kontakty z Sergiuszem. Śmierć Aleksego nastąpiła w momencie, gdy sprawa nie została ostatecznie uregulowana, a brak jednoznacznej postawy metropolity względem Mitiaja znacznie pogłębił spory zmierzające do wybuchu „cerkiewnej smuty”. Znamienne, że zarówno kandydat Filoteusza, jak i Mitiaj w pierwszym etapie walk o uznanie swych praw do metropolii odwoływali się do autorytetu zmarłego Aleksego. Widocznie obie strony konfliktu miały ku temu podstawy.

BIBLIOGRAFIA

- VIII Lětopisnyj sbornik' imienyemyj patriaršeŭ ili nikonovskaŭ lětopis' ŭ [w:] Polnoe Sobranie Ruskich Lětopisej*, t. 11, Sankt-Peterburg 1897.
- Borisov N.S., *Cerkovnye deāteli srednevekovoj Rusi XIII–XVII vv.*, Moskwa 1988.
- Bulyčev A.A., *Iz istorii rusko-grečeskich cerkovnyh i kul'turnyh vzaimootnoženij 2-j poloviny XIV stoletia (sud'ba svätitela Dionisiâ Suzdal'skogo)*, „Vestnik cerkovnoj istorii” 2006, nr 4.
- Chodynicki K., *Kościół Prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370–1632*, Warszawa 1934.
- Dmitriev L.A., *Rol' i značenie mitropolita Kipriana v istorii drevnorusskoj literatury (k rusko – bolgarskim literaturnym svâzám XIV–XV vv.)*, „Trudy Otdela drevnorusskoj literatury” 1963, t. 19.
- Duhovnye i dogovornye gramoty velikih i udel'nyhknâzei XIV–XVI vekov*, Moskva – Leningrad 1950.
- Golubinskij E., *Istoriâ Russkoj Cerkvi*, t. 2, cz. 1, Moskwa 1900.
- Grekow B., Jakubowski A., *Złota Orda i jej upadek*, Warszawa 1953.
- Grigor'ev A.P., *Sbornik hanskh ârlykov russkim mitropolitam. Istčnikovedčeskij analiz zoltoordynskih dokumantov*, Sankt-Peterburg 2004.
- Gorskij A.A., *Moskva i Orda*, Moskwa 2000.

⁷⁷ B.A. Uspenskij, op. cit., s. 380; B. Kryčevskij, op. cit., s. 199.

- Gorskij A.A., *Vsego esi ispolnena zemlâ russka. Ličnosti i mental'nost' russkogo srednevekov'â. Očerki*, Moskva 2001.
- Horošev A.S., *Političeskaâ istoriâ russkoj kanonizacii (XI–XVI vv.)*, Moskva 1986.
- Horoškevič A.L., Pliguzov A.I., *Ruskaâ cerkov' i antiordynskaâ borba v XIII–XV vv. (Po materialam kratkogo sobraniâ hanskikh ârlykov russkim mitropolitam)* [w:] *Cerkov, obšestvo i gosudarstvo feodalnoj Rosii. Sbornik statej*, red. A.I. Klibanov, Moskva 1990.
- Karamzin N., *Istorâ gosudarstva rossijskago*, t. 5, Sanktpeterburg' 1819.
- Kartašev A.V., *Očerki po istorii Russkoj Cerkvi*, t. 1, Moskva 1993.
- Kryčevskij B., *Mitropolič'â vlast' v srednevekovoj Rusi (XIV v.)*, Sankt-Peterburg 2003.
- Kučkin V.A., *Russkie knâžestva i zemli pered kulikovskoj bitvoj* [w:] *Kulikovskaâ bitva. Sbornik statej*, red. L.G. Beskorvnyj, Moskva 1980.
- Kučkin V.A., *Dmitrij Donskoj i Sergij Radonežskij v kanon kulikovskoj bitvy* [w:] *Cerkov, obšestvo i gosudarstvo feodalnoj Rosii. Sbornik statej*, red. A.I. Klibanov, Moskva 1990.
- Kučkin V.A., *Dogovornye gramoty moskovskih knâžej XIV veka. Vnešne političeskie dogovory*, Moskva 2003.
- Makarij, *Istrioâ Russkoj Cerkvi*, t. 4, kn. 1, Sanktpeterburg' 1886.
- Meyendorff J., *Alexis and Rman. A study in Byzantino – Russian realtions (1352–1354)*, „Byzantinoslavica" 1967, nr 28.
- Meyendorff J., *Byzantium and the Rise of Russia. A study of Byzantino – Russians relations in the XIV century*, Cambridge 1981.
- Moskievskij letopisnyj svod konca XV veka* [w:] *Polnoe Sobranie Russkikh Lëtopisej*, t. XXV, Moskva–Leningrad 1949.
- Nasonov A.N., *Mongoly i Rus'. Istoriâ tatarskoj politiki na Rusi*, Sankt-Peterburg 2006.
- Novogrdskaâ četvertaâ lëtopis* [w:] *Polnoe Sobranie Russkikh Lëtopisej*, t. 4, Sanktpeterburg' 1848.
- Obolenskij D., *Vizantijskoe sodružestvo nacij. Šest' vizantijskikh portretov*, Moskva 1998.
- Pietruško V.I., *Istoriâ Russkoj Cerkvi s drevnejših vremen do ustanovleniâ patriaršestva*, Moskva 2007.
- Počekaev R.Û., *Cari ordynskie. Biografii hanov i pravitelej Zlotoj Ordy*, Sankt-Peterburg 2010.
- Poslanie mitropolta Kipriana igumenam Sergiû i Feodoru* [w:] *Biblioteka literatury drevnej Rusi*, t. 6: *XIV – seredrina XV veka*, red. D.S. Lihačev, L.A. Dmitriev, A.A. Aleksejev, N.V. Ponyrko, Sankt-Peterburg 2005.
- Priselkov M.D., *Troickaâ letopis' . Rekonstrukciâ teksta*, Sankt-Petersburg 2002.
- Prodolženie lëtopisi po voskresenskomu spisku* [w:] *Polnoe Sobranie Russkikh Lëtopisej*, t. 8, Sanktpeterburg' 1859.
- Prohorov G.M., *Letopisnaâ povest' o Mitâe*, „Trudy Otdela drevnorusskoj literatury", 1976, t. 30.
- Prohorov G.M., *Povest' o Mitâe. Rus' i Vizantiâ v epohu kulikovskoj bitvy*, Leningrad 1978.
- Rogožskij Lëtopisec'* [w:] *Polnoe Sobranie Russkikh Lëtopisej*, t. 15, izdanie vtoroe, vyp. 1, Petrograd' 1922.
- Ruskaâ istoričeskaâ biblioteka, tom VI. Pamâtniki drevne-russkago kanoničeskago prava. Priloženâ*, t. 6, Sanktpeterburg' 1880.
- Skrynnikov R.G., *Gosudarstvo i cerkov na Rusi XIV–XV vv. Podvižniki russkoj cerkvi*, Novosibirsk 1991.
- Smolka S., *Kiejstut i Jagiello*, „Pamiętniki Akademii Umiejętności w Krakowie" (Kraków) 1889, nr 7.

- Sočiev Ů.V., *Formirovanie i transformaciâ zlotoordynskoj politiki po otnošeníu k' russkoj cerkvi (XII–XIV vv.)* [w:] *Zlotordynskoe nasledie. Materialy meždunarodnoj naučnoj konferencii „Političeskaâ i social'no – ekonomičeskaâ istoriâ Zlotoj Ordy (XIII–XVvv.)”*, Kazan' 17 marta 2009, vyp.1, red. I.M. Mirgaleev, Kazan' 2009.
- Sokolov P., *Ruskij arhieriej iz' Vizantii i pravo ego naznačeniâ do načala XV vëka*, Kiev' 1913.
- Solovev S.M., *Istoriâ Rossii s drevnejšihv remen. 1054–1462*, kn. 2, t. 3–4, Moskva 2001.
- Sreznevskij I.I., *Materialy dlâ slovarâ drevne – russkago âzyka po pis'mennym' pamâtnikam'*, t. 2, Sanktpeterburg' 1902.
- Sultanov T.I., *Čingiz-han i Čingizidy. Sudba i vlast'*, Moskva 2006.
- Tizengauzen V., *Sbornik materialov' odnosâhšihsâ k' istorii Zlotoj Ordy*, t. 1, *Izvlječenâ iz' sočinienij arabskih'*, Sanktpeterburg' 1884.
- Turilov A.A., *Aleksej* [w:] *Pravoslavnaâ Encyklopedia*, pod red. Patriarha Moskovskogo i vseâ Rusi Kirilla t. 1, Moskva 2000.
- Uspenskij B.A., *Car i patriarh. Harizma vlasti v Rosii. Vizantijskaâ model' i ee russkoe pereosmyslenie*, Moskva 1998.
- Uspenskij F.I., *Istoriâ Vizantijskoj imperii XI–XV vv. Vostočnyj vopros*, Moskva 1997.
- Želto M.S., *Arhimandrit* [w:] *Pravoslavnaâ encyklopediâ*, pod red. Patriarha Moskovskogo i vseâ Rusi Kirilla t. 3, Moskva 2001.
- Žitie Sergiâ Radonežskogo* [w:] *Biblioteka literatury drevnej Rusi*, t. 6, *XIV – seredrina XV veka*, red. D.S. Lihačev, L.A. Dmitriev, A.A. Alekseev, N.V. Ponyrko, Sankt-Peterburg 2005.